

Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej

**PRZESTRZENNE UWARUNKOWANIA
LOKALIZACJI PYZDR**

mgr inż. arch. Ewa Krzyżanowska-Walaszczyk

Rozprawa doktorska

Promotor: dr hab. inż. arch. Teresa Bardzińska-Bonenberg
prof. Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego
im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy

Poznań 2021

STRESZCZENIE

Praca przedstawia uwarunkowania przestrzenne lokalizacji Pyzdr w okresie XIII i XIV wieku. To wówczas skryształizowały się korzystne warunki osadnicze dla lokacji i rozwoju miasta, które w okresie późnego średniowiecza było czwartym co do znaczenia w Wielkopolsce po Poznaniu, Kaliszu i Gnieźnie.

Prowadzone wcześniej autorskie studia historyczno-urbanistyczne Pyzdr i innych miast, stanowiły przyczynek do sformułowania następujących hipotez badawczych:

Hipoteza 1 – Wczesne osadnictwo pyzdrowskie stanowiło czoło opolne kasztelanii gieckiej.

Hipoteza 2 – Pierwsza lokacja Pyzdr na prawie średzkim w 1257 roku związana była z przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich z linii Piastów z Pobiedzisk do Dłuska w 1253 roku.

Hipoteza 3 – Ponowna lokacja Pyzdr, po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, nastąpiła z wykorzystaniem uwarunkowań przestrzennych pierwszej lokacji.

Zakresem badań objęto następujące zagadnienia, mające wpływ na lokalizację miasta oraz rozplanowanie i zagospodarowanie przestrzenne: warunki przyrodnicze, warunki gospodarcze (osadnicze), obronność miejsca, łatwość komunikacji, sytuację polityczną oraz sytuację prawno-obyczajową. Badaniami objęte zostały trzy przedziały czasowe: okres poprzedzający lokację miejską Pyzdr, okres pierwszej lokacji miejskiej na prawie średzkim w roku 1257 oraz powtórny lokację przestrzenną Pyzdr jako miasta królewskiego (po spaleniu miasta przez Krzyżaków w 1331 roku, aż do czasu potwierdzenia prawa magdeburskiego przez króla w 1403 roku). Zakres obszarowy badań, dla wymienionych przedziałów czasowych, został określony dla trzech zasięgów terytorialnych: obszar miasta, rejon Pyzdr (nadania władców na rzecz gminy miejskiej) i *Terra Pisdrensis* (późniejszy średniowieczny powiat pyzdrowski).

Przeanalizowano stan dotychczasowych badań w zakresie początków Pyzdr. Monografia – *"CIVITAS PYZDRY. Dzieje miasta do roku 1793"*, wydana w 2007 roku z okazji 750-lecia lokacji miasta, zawierała stwierdzenie, że *"(...) Dzieje Pyzdr stanowią jedną z tzw. >>białych plam<< przeszłości Wielkopolski"*. W monografii przedstawiono m.in. nowe źródła archiwalne, dotyczące okresu od połowy XV wieku, kiedy to zachowały się księgi miejskie. Zebrane materiały zostały wykorzystane do opracowania autorskiego kalendarium rozwoju Pyzdr, z odniesieniem do pierwszych źródeł. Dodatkowe informacje wniosły opublikowane w roku 2012 wyniki prac archeologicznych, prowadzonych na zamku pyzdrowskim przez archeologów z Uniwersytetu Łódzkiego.

Do badań, po raz pierwszy w przypadku Pyzdr, zgromadzono i wykorzystano nowe cenne źródła informacji – mapy: dawne, historyczne i kartometryczne. Mapy dawne i historyczne stanowiły podstawę do analiz m.in. etymologii nazwy miejscowej Pyzdry, rozwoju osadnictwa, zmienności sieci rzecznej i zasięgu lasów, itp., a wczesne mapy kartometryczne posłużyły do badań rozplanowania

i zagospodarowania miasta średniowiecznego, z przedmieściami oraz osadami służebnymi. Po raz pierwszy zdigitalizowano najstarszy zachowany plan miasta "Plan Siedzib Miasta Pyzdr" J. Gaszyńskiego z 1829 roku w skali 1:5000 i nałożono na niego mapę ewidencyjną z 1960 roku. Badanie takie pozwoliło na udokumentowanie przebiegu zachowanych reliktyw murów obronnych średniowiecznych Pyzdr i zespolonego z nim rezydencjonalnego zamku (*castrum*), w odniesieniu do współczesnych granic historycznych budynków oraz nieruchomości gruntowych.

Syntetyczne zestawienie wyników badań, z wyszczególnieniem uwarunkowań przestrzennych lokalizacji Pyzdr, przedstawione zostało w formie tabel i rycin. Przeprowadzone badania pozwoliły na weryfikację hipotez badawczych.

Z badań wynika, że pierwsza lokacja miejska Pyzdr nastąpiła z wykorzystaniem osadnictwa opolnego kasztelanii gieckiej, a poprzedzona była przeniesieniem dworu wiejskiego książąt wielkopolskich do Dłuska (około 2 km od Pyzdr). Miasto książęce i dwór funkcjonowały w oparciu o rozproszone osadnictwo pyzdrskie na płaskowyżu i w dolinie Warty. Pomyślny rozwój Pyzdr został niespodziewanie przerwany najazdem krzyżackim, w wyniku którego miasto uległo spaleni. Pyzdry odbudowane zostały z wykorzystaniem zachowanych z pożaru budowli identyfikujących przestrzeń miasta, to jest: pyzdrskiej fary, kościoła i klasztoru franciszkanów oraz kościołów szpitalnych (na przedmieściach). Obszar miasta powtórnej lokacji przestrzennej poszerzono, okolono murami obronnymi i zespolono z rezydencjonalnym zamkiem królewskim, ufundowanym przez króla Kazimierza Wielkiego, a usytuowanym w miejscu dawnego pyzdrskiego grodu.

Pozytywna weryfikacja hipotez badawczych pozwala na stwierdzenie, że za sprawą sprzyjających uwarunkowań przestrzennych lokalizacji Pyzdr, ze wsparciem kolejnych władców, korzystając z zaplecza gospodarczego sąsiadujących osad i wsi, rozwijały się pomyślnie. Miasto z rezydencjonalnym zamkiem królewskim, położone nad środkowym odcinkiem rzeki Warty w rejonie ujścia Prozny, stanowiło ważny ośrodek handlowy i obronny państwa piastowskiego.

W końcowym etapie prac sformułowano wnioski, dotyczące potrzeby prowadzenia dalszych interdyscyplinarnych badań naukowych oraz prac z zakresu planowania przestrzennego przez władze samorządowe województwa i gmin, w celu zachowania i ochrony tożsamości Pyzdr – średniowiecznej stolicy *Terra Pisdrensis*.

SUMMARY

The thesis concerns the spatial conditions of the foundation the city of Pyzdry in the 13th and the 14th centuries. At that time, favourable settlement conditions crystallized for the foundation and development of the city. In the late Middle Ages, it was the fourth most important city in Greater Poland after Poznań, Kalisz and Gniezno.

Previous historical and urban studies of Pyzdry and the other cities, conducted by the author, allowed for the formulation of the following research hypotheses:

Hypothesis 1 – Early settlement in Pyzdry was the head of the castellany in Giecz (borough in Pyzdry).

Hypothesis 2 – The first foundation of Pyzdry under Środa Śląska Law (*ius sredense*) in 1257 was related to the relocation of the rural court of the Greater Poland dukes from the Piast dynasty from Pobiedziska to Dłusk in 1253.

Hypothesis 3 – The secondary establishment of Pyzdry, after the Teutonic Knights burned down the city in 1331, was based on the favourable spatial conditions of the first foundation.

The scope of the research covers the following characteristics that affected the foundation of the city, its spatial layout and development: natural conditions, economic (settlement) conditions, defensive value, ease of communication, political situation and legal conditions.

The study covers three time intervals: the period preceding the urban foundation of Pyzdry, the period of the first urban foundation under Środa Śląska Law in 1257, the secondary foundation of Pyzdry as a royal city until the Magdeburg Law for the city was confirmed by the King in 1403. Area coverage of the research, for these time intervals, was specified for three territorial ranges: city area, Pyzdry region (rulers bestowal to the city commune), *Terra Pisdrensis* (later the medieval Pyzdry county).

The state of research to date in the field of the beginnings of Pyzdry was also analyzed. Monograph - "*CIVITAS PYZDRY. History of the city until 1793*", published in 2007 on the occasion of the 750th anniversary of the foundation of the city, contains the following statement: "(...) *The history of Pyzdry is one of the so-called "white spots" in Greater Poland's past*". The monograph presents new archival sources for the period from mid-15th century, when the municipal registers were preserved. Collected materials were used to form the author's calendar of the development of Pyzdry, with references to the primary sources. An additional information was supplied by the results of archeological work carried out at the Castle of Pyzdry by archeologists from the University of Lodz, and published in 2012. Furthermore, for the first time in case of Pyzdry, new valuable sources of information have been collected and used, namely: old, historical and cartometric maps. Old and historical maps have been used as the basis for the analysis of the etymology of the local name Pyzdry, the settlement's development, the river network

variability, the size of forests, etc. Early cartometric maps have been used to study the layout and development of a medieval city, with suburbs and dependent settlements.

The oldest preserved city map has been digitized for the first time. It is the "*Plan of the Town Headquarters of Pyzdry*" by Józef Gaszyński from 1829 in a scale of 1: 5000. A cadastral map from 1960 was overlaid on it. This allowed for documenting of the preserved relics of the line of defensive walls of medieval Pyzdry and the residential castle (*castrum*) combined with it, with respect to contemporary boundaries of historical buildings and land divisions.

Synthetic summary of the research results, detailing the spatial conditions of the foundation of Pyzdry, is presented in the form of tables and drawings. The research carried out allowed to verify the research hypotheses. Based on this research, the first foundation of Pyzdry benefitted from a settlement of castellany in Giecz, was preceded by a transfer of the rural court of the Greater Poland princes to Dłusk (about 2 km from Pyzdry). The princes' city and the court functioned within a dispersed settlement around Pyzdry on the plateau and in the River Warta valley. The successful development of Pyzdry was unexpectedly interrupted by the Teutonic invasion as a result the city was burned down. Pyzdry was rebuilt based on the buildings preserved from the fire that identified the city space, i.e. the Pyzdry parish church, Franciscan church and monastery, hospital churches (in the suburbs). The city area of the second foundation was expanded, surrounded by defensive walls and merged with the residential royal castle, founded by king Casimir the Great and situated in place of the former Pyzdry borough.

Positive verification of the research hypotheses allowed to state that for a matter of favourable spatial conditions of the city; it has developed changing its location and area. With a support of subsequent rulers, using the economic base of the neighbouring settlements, city Pyzdry developed successfully.

A city with a residential royal castle, located on the central section of the Warta River in proximity of the Prosna River estuary, was an important trade and defense center of the Piast dynasty's state.

In the final stages of the research, conclusions were formulated regarding the need of conducting further interdisciplinary scientific research. Works in the field of spatial planning by local authorities, of the voivodship and communes, will allow to preserve and protect the identity of Pyzdry – the medieval capital of *Terra Pisdrensis*.